

ПРОСТОРОВИЙ ТА ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК МІСТА ПОЛТАВИ XVII — ПОЧАТКУ XIX СТ.

У статті розглядається просторовий та демографічний розвиток міста Полтави XVII — початку XIX ст. Визначені основні стадії історії міського простору. Прослідковано процес зростання міської території. Виокремлено п'ять періодів територіального зростання міста та історія магістратських володінь. З'ясовані основні поняття, пов'язані з територією урбаністичного утворення. У сукупності із територіальним розвитком розглянуто демографічне зростання: визначена динаміка залюдненості від 1630-х років до початку XIX ст.; виділено основні періоди цього процесу; проаналізовані причини зменшення кількості населення у середині XVIII ст.; особливості полтавського міщанського стану.

Ключові слова: Полтава, міська територія, міська забудова, фортеця, форштадт, розпланування, земля міста, магістратські володіння, населення.

Перші спроби узагальнити джерельні відомості з історії Полтавської фортеці відносяться до кінця XIX — початку XX ст. І. Павловський у своїх працях навів опис фортифікаційних споруд, їх стан упродовж XVIII — першої чверті XIX ст., склав карту міста XVIII ст.¹. З-поміж багатьох питань, які розроблялися істориком-краєзнавцем В. Бучневичем², були історія зведення фортифікаційних споруд, їх доля та локалізація. Основними джерелами для краєзнавця слугували праці Д. Бантиш-Каменського, Я. Єфремовича, Л. Падалки³, О. Лазаревського⁴, О. Максимовича⁵, М. Арандаренка⁶ та Г. Данилевського⁷. Безперечно, доробок останніх з перелічених авторів був на той час найвагомим у зазначеній проблематиці. У XX ст. конкретизованим вивченням локальних явищ Полтави доби Гетьманщини займався краєзнавець Я. Іванюк, який розглянув фортифікаційні споруди міста⁸. Серед останніх робіт варто відзначити дослідження історика архітектури В. Вечерського⁹.

Аналіз згаданих праць засвідчує фактичну відсутність розробки такої проблеми, як історична топографія Полтави, не розглядалася еволюція простору та динаміка демографічних змін міста. Власне, існують фрагментарні відомості про окремі вулиці, будівлі та популярні описи міста. Полтавська фортеця була знищена у перших десятиліттях XIX ст. Проте наявність різноманітних архівних джерел, картографічного матеріалу та матеріалів археологічних досліджень, проведених у XX ст. на території сучасної Полтави, дають можливість для гіпотетичної реконструкції про-

сторових та демографічних змін міста впродовж XVII–XVIII ст.

Полтавська фортеця, споруджена на початку XVII ст., постала на краю Дикого Поля з метою захисту території середнього Поворскля від татарських нападів. Будівництво Полтавської фортеці відбулося у два етапи: початок XVII ст. — побудова укріплень на Івановій горі; 40-ві роки XVII ст. — розширення фортеці за рахунок Мазурівської балки разом із річкою Полтавкою та частини Інститутської гори. Полтавська фортеця була збудована на початку XVII ст. на ділянці правого виступу корінного правого берега р. Ворскли — Івановій горі. Процес поступового складання міського простору Полтави пройшов шість основних стадій. Дві перших — доба раннього заліза (VII–III ст. до н. е.) та сіверянсько-давньоруський період (IX — перша чверть XV ст.) — засвідчують давнє замешкання цієї території. На двох наступних стадіях (1430–1648 рр. — період приватного володіння містом; 1648–1782 рр. — функціонування Полтави як центру Полтавського полку) формується міський простір: виникає Полтавська слобода, збудовано фортецю, окреслилися напрямки розвитку поселення, склалися його основні топографічні складові та своєрідна композиційна структура, виник адміністративний центр. На цих стадіях місто було порубіжним, що визначало його розвиток та специфіку фортифікації й просторової структури. Дві останні стадії (1782–1802 рр. — час перетворення міста з полкового на повітове; 1802–1917 рр. — функціонування Полтави як цент-

ру Полтавської губернії та Малоросійського генерал-губернаторства) позначені низкою кардинальних змін, викликаних втратою військово-стратегічного значення прикордонного форпосту та набуття губернського статусу, пов'язаних з переплануванням за централізованими планами, перенесенням адміністративного центру, який став новим композиційним вузлом радіальної забудови, зміною композиційних вісей.

Перш ніж почати розгляд просторових змін, що їх зазнала Полтава між початком XVII — початком XIX ст., слід наголосити на розмежуванні понять “міська територія” та “земля міста”. Окрім фортеці, тобто середмістя, міський простір включає в себе передмістя та міські села¹⁰, що утворюють декілька територіальних рівнів, а саме:

1) форштадти (посади, передмістя — це поселення, розміщені у безпосередній близькості до фортеці, що виникають як в часи її спорудження, так і раніше чи пізніше. Попри те, що форштадти в більшості міст Гетьманщини були територіально розлогішими, ніж фортеця, а у торговельно-економічному плані розвинутішими, це не виключало їхньої соціально-економічної та планувальної підпорядкованості фортеці¹¹);

2) близькі околиці — приміські села, слободи, хутори, які не лише територіально та економічно пов'язані з міським центром, але є потенційними форштадтами: при збереженні позитивної динаміки зростання міської території вони можуть бути включені до його меж у майбутньому, або вже були включені до нього, хоча виникали як окремі населені пункти;

3) далекі околиці — села, слободи, хутори, пов'язані з містом територіально економічно та поземельно-власницькими відносинами.

Під поняттям “міська територія” у сучасній історичній урбаністиці розуміють територію, яку займали фортеця та форштадти із забудованими ділянками, орними землями, садами, вигонами й вільною місцевістю, що входила в межі міської забудови, складаючись із приватних, монастирських, рангових, магістратських, спірних та вільних військових маєтностей. Поняття ж “земля міста”, на нашу думку, окрім власне міської території, включає ще й юридично та економічно підпорядковані території, якими управляв міський уряд. Для їх позначення ще застосовують назви рагушної або магістратської землі¹², про що докладніше йтиметься далі. Що ж до роз-

витку міської території, то його започаткувало спорудження міських укріплень. Площа збудованої у 1630-х роках трикутноподібної в плані фортеці займала близько 2 га. На цей час міська територія обіймала не лише власне фортецю, але й передмістя, що виникли одночасно з нею, зокрема Поділ. На жаль, обрахувати площу тодішніх передмість за браком картографічних джерел неможливо.

Упродовж 1640–1650-х років фортецю розширили, її загальна площа досягла майже 20 га. Місто вийшло за межі Іванової гори і частково охопило Інститутську гору — другий мисоподібний виступ правого берега Ворскли; міська територія зросла й за рахунок передмість — розширення Подолу, заселення схилів Мазурівки та Кобицанського яру. Позитивна динаміка зростання міської території збереглася і в другій половині XVII — першому десятилітті XVIII ст., коли був заселений третій мисоподібний виступ річкового берега — Монастирська гора. Тоді ж з'явилося поселення біля новозаснованого Хрестовоздвиженського монастиря, на території між ним та фортецею, що призвело до появи забудови у Підмонастир'ї, по берегах р. Рогізної, на схилах Бойкового яру. Водночас далі розширився Поділ і Кобищани. Утім, цей процес не був безперервним, адже військові дії 1658 р., 1695 р. й 1709 р. спричинили руйнацію неукріплених передмість. Паралельно проходило розмежування землі навколо міста: внаслідок переходу частини міських земель у власність старшини та духовенства зменшилася міська територія, підпорядкована магістратові¹³.

Особливістю розвитку Полтави упродовж XVIII ст. було стрімке зростання міської території за рахунок передмість. Розширювалися старі форштадти, а з приміських сіл та хуторів утворювалися нові. Аналіз чисельності міських дворів за різний час XVIII ст. показує, що місто зросло вдвічі (див. табл. 1), а на кінець століття його територія займала майже 500 га¹⁴. Ця цифра могла би бути ще більшою, якби “земля міста” та “міська територія” не зазнавали втрат у ході адміністративно-територіальних змін, наприклад, з утворенням у 1765 р. Новоросійської губернії¹⁵. Проте в основному йшлося про “землю міста” й лише частково — про “міську територію”. Топографічний опис 1798–1800 рр. фіксує її у межах до 544 десятин, тобто 529 га¹⁶.

У першому десятилітті XIX ст. відбулися значні зміни, пов'язані із переплануванням

міста, перенесенням його адміністративного центру й, як наслідок — освоєнням північно-західних ділянок території. Стрімка забудова та зростання чисельності населення призводить до того, що на 1803 р. місто займало вже 1097,15 га (1007 десятин 336 кв. сажнів), не враховуючи тодішніх передмість та вільних від забудови вигонів¹⁷.

Далекі околиці міста охоплювали різні за статусом землеволодіння. Так, О. Гуржій на основі “Генерального слідства про маєтності 1729–1730 рр.” визначає категорії: приватні, монастирські, рангові, ратушні, спірні та вільні військові¹⁸. За табелем 1752 р. можемо визначити, що землеволодіння згаданих типів існували в таких селах та хуторах: Петрівці, Вакуленцях, Ровенських байраках, Свинківці, Тахтауловому, Яківцях, Кам’янці, Патлаївці, Стасівцях, Брусії, Гавронцях, Іскрівці Трибовській, Ковалівці, Карлівці, Федорівці, Варварівці, Орчику, Диканьці, Нижніх Млинах, Коломацькому, Скельці, Сторожовому, Крутому Березі, Черняківці, Трибах¹⁹.

Ратушні села й окремі земельні маєтності, розташовані в селах та хуторах, були підпорядковані міському урядові (В. Барвінський запропонував називати ці володіння магістратськими²⁰). Їх формування проходило нерівномірно, тісно залежачи від старшинського землеволодіння. Джерела дають змогу виокремити чотири фази у цьому процесі: першу започаткувало створення Полтавського полку й набуття містом статусу полкового центру. З другої половини XVII ст. магістратові належали такі села або їх частини: Петрівка, Супрунівка, половина Тахтаулового, Ольшана, Мачухи, Шостаки, Гуджули, Павленки, половина Осьмачок²¹. Наприкінці XVII ст. частину міських земель привласнила полкова старшина²². Зокрема, половини сіл Івонченці та Грабинівка згідно з універсалом гетьмана Івана Мазепи 1691 р.²³ були передані полковнику Іванові Іскрі. Аналогічно універсалом Мазепи 1703 р. село Горбанівку віддали полтавському протопопу Лукіяну Старицькому “за собствєнную его купленную землю, в фольварках полтавських лежашую”, а від нього воно перейшло у спадок до його сина Захарія²⁴.

За спостереженням П. Клименка, новий виток змагань за магістратські володіння припадає на початок XVIII ст.²⁵. І справді, упродовж 1710–1730-х років місту були повернуті млини, села й земельні угіддя, що вже перейшли у старшинську власність. Зокрема, за гетьман-

ським універсалом 1711 р. до магістрату перейшло 30 міських дворів та 80 дворів у с. Ольшаній з-під влади полковника Івана Черняка і 20 з-під влади священика Спаської церкви. Загалом же у першій чверті XVIII ст. магістрат суттєво збільшив свої володіння. На той час їхня територія охоплювала близько 86 кв. км: три млини на р. Ворсклі та села Мачухи, Супрунівку, Шостаки, половину Гуджулів, Тахтаулове, Павленки, Крутий Берег, Ольшану, Соколинний байрак, Тагамлик, Івонченці, Івашки, Грабинівку й частину Осьмачок²⁶.

В останній, четвертій фазі (1730–1770 рр.) магістрат поступово втрачав набуте: в ході розростання старшинського землеволодіння більшість магістратських сіл переходить у приватну власність²⁷. Це супроводжувалося затяжними поземельними спорами, які ускладнювала відсутність документів на земельні пожалування. Так, звертаючись у 1753–1754 рр. до Генеральної Військової канцелярії з проханням вирішити на його користь суперечку за сінокоси на р. Тагамлик, магістрат відзначав, що “при Полтавском маэстрате гетьманских універсалов, копій, королевских привілеєв или монарших грамот нет”, а якщо вони й були, то погоріли під час пожежі 1709 р.²⁸.

Починаючи з 1780-х років магістратські володіння поступово ліквідували. Так, наказами від 26 жовтня 1781 р. та 7 жовтня 1785 р. магістратські села та належні місту селяни були переведені до відання казни, а місту сплатили компенсацію. Всього на той час магістратові належали маєтності, в яких проживало 1147 осіб²⁹. Залишки магістратської землі роздавалися й розпродавалися упродовж 1802–1855 рр.³⁰. В такий спосіб магістратські володіння як особлива категорія та частина “землі міста” зникли.

У нерозривному зв’язку з розвитком міської території відбувалося *демографічне зростання міста*. Встановити точну кількість його мешканців упродовж XVII–XVIII ст. за браком відповідних джерел практично неможливо, однак загальні тенденції та динаміка змін чисельності населення надаються на розгляд. Уявлення про це можна отримати, аналізуючи матеріали фіскального, адміністративного, господарського й церковного обліку, які фіксують кількість дворів (до 60-х років XVIII ст.) або чисельність окремих категорій мешканців (друга половина XVIII ст.)³¹ (див. табл. 1).

Кількість населення Полтави XVII — початку XIX ст.

Роки	Кількість домогосподарств			Всього мешканців
	козаків	посполитих	загальна	
1639	—	22	—	—
1647	—	—	812	—
1654	468	861	—	1335*
1709	270	300	—	—
1718	269	143**	623	—
1721	506	449	955	—
1732	499	700	1220****	—
1735	338	—	—	—
1762	418	—	—	—
1766	—	—	1167****	6785
1775	—	—	800	—
1781	1500	—	близько 1000	5500***
1784	—	—	1012	—
1787	—	—	1622	—
1801	—	—	1287	7153
1803	—	—	1283	7975
1806	—	—	—	4064***
1810	—	—	1633	8328

* тих, що прийняли присягу на вірність царю Олексію Михайловичу;

** згідно з ревізією 1718 р., без торговців та цеховиків;

*** чоловіків;

**** з церквами, адміністративними будинками, окремими виробничими спорудами, городами та дворовими місцями.

Гірша ситуація стосовно XVII ст., де проблему ускладнює плинність населення Лівобережжя, особливо в початковий період існування Гетьманської України. Зокрема, рух населення Полтави у другій половині XVII ст. мав би бути доволі значним, про що свідчать топоантропоніми, зафіксовані судовими справами та компутами початку XVIII ст. (наприклад, такі прізвища, утворені від назв міст та сіл, звідки прибували до Полтави переселенці, як: Лубенський, Сенжаровський, Корсунець, Смілянський, Кишенський, Ніжинець тощо)³². Єдине джерело, що дає уявлення про кількість мешканців Полтави напередодні козацької революції — “Список осілих господарів”, як уже згадувалося, є сумнівним, а московський реєстр міщан 1654 р. зафіксував лише тих, хто склав присягу на вірність царю. З огляду на сказане демографічні процеси XVII ст. можна реконструювати тільки гіпотетично.

Найраннішу інформацію про чисельність населення Полтави подає реєстр збору подимного податку за 1638 р., схваленого рішенням

Радомського трибуналу 1639 р., зафіксував у Полтаві 22 дими³³. Згідно зі “Списком осілих господарів” 1647 р. у володіннях князя Яреми Вишневецького, у Полтаві налічувалося 812 дворів³⁴. О. Лазаревський вважав дані “Списку” значно перебільшеними³⁵. Беручи до уваги його аргументацію та зваживши на нарікання попереднього власника, Станіслава Конецпольського, на значну плинність населення слобід у Поворсклі³⁶, а також проаналізувавши динаміку зростання залюдненості Полтави наприкінці XVII — у XVIII ст., схиляюся до оцінки інформації “Списку” як завищеної. Якщо ж прийняти її за умовно вірну, то з обрахунку середньої населеності двору у 9 осіб (пропозиція О. Сакала для сільських поселень Гетьманщини)³⁷ чисельність мешканців могла бути доволі великою — понад 7 тис. осіб. Варто додати, що ця цифра не вступає у протиріччя із загальною картиною залюднення краю. Так, наприклад, за підрахунками О. Компан у середині XVII ст. такі міста, як Сенча, мали 5 тис., Пирятин та Прилуки —

більше 8 тис. мешканців³⁸. Згідно з обрахуванням кількості жителів, проведеному у січні — лютому 1654 р. під час присягання на вірність московському цареві, населення Полтави становило 1335 осіб чоловічої статі: 861 міщан (“кравецьких та шевських майстрів”), 468 козаків, шестеро старшин — сотник, двоє осавулів, два писарі, вийт³⁹. З врахуванням жінок та неповнолітніх ця цифра, як бачимо, загалом не розбігається з даними “Списку осілих господарів”.

У добу Руїни чисельність населення зменшилася, про що свідчать переписи початку XVIII ст., зокрема 1718 та 1721 рр. Загальна внутрішньо-політична ситуація в Гетьманщині, а особливо військові дії 1658 та 1695 рр., не могли не відобразитися на уповільненні демографічного росту. Ускладнює демографічну структуру міста й дислокування у фортеці московського гарнізону чисельністю 1,5 тис. осіб, що передбачалося умовами Московських статей 1666 р.⁴⁰

Враховуючи сказане, твердження радянських істориків про число жителів Полтави у 1709 р. видаються перебільшеними. Твердилося, зокрема, що тут мешкало 4,5 тис. осіб⁴¹. Ця цифра, серед іншого, не передбачає розмежування гарнізону й ополчення, що перебували в місті під час шведської облоги, з власне міськими мешканцями. Справді, гарнізон на початок квітня 1709 р. налічував 4182 солдати (три полки) і 90 пушкарів, до нього долучилося й близько 2,6 тис. озброєних ополченців⁴² та певне число мешканців навколишніх сіл, які втекли під захист фортеці. Отже, можна стверджувати, що в місті під час облоги 1709 р. знаходилося чимале число людей, проте власне полтавських міщан було небагато — близько 270 козачих і 300 торгових та цехових дворів⁴³. Ця диспропорція після війни знову вирівнялася: у 1718 р. гарнізон складався з 428 осіб (11 офіцерів, 406 стройових солдат, 5 нестройових нижніх чинів, 6 рейтарів⁴⁴), а міщани, згідно з компютом 1718 р., проживали у 623 дворах.

Перші три десятиліття XVIII ст. характеризувалися позитивною демографічною динамікою: з 623 дворів у 1718 р. залюдненість міста станом на 1732 р. зросла майже вдвічі — до 1220 дворів (див. табл. 1). Натомість упродовж 1750–1780-х років число населення зменшується. Так, на 1766 р. у Полтаві фіксується 1167 дворів, а 1784 р. — лише 1012. Спробуємо пояснити причину цього явища,

звернувшись до детальнішого аналізу джерел. Фіскальні джерела першої половини XVIII ст., як відомо, фіксували населення за становим принципом: ревізські книги складаються з двох частин — компутів для козацького прошарку та ревізійних книг для міщан та посполитих. Динаміка чисельності козацького населення засвідчує, що, незважаючи на позірну тенденцію до збільшення кількості козацьких дворів, число козаків упродовж століття зменшувалося (див. табл.1). Зокрема, станом на 1709 р., порівняно з 1654 р., кількість козачих домогосподарств у Полтаві скоротилася з 468 до 270 одиниць і залишалася такою до 1718 р. Натомість через три роки, у 1721 р., компут фіксує збільшення козаків майже вдвічі — до 506 дворів, але наступні переписи 1732 та 1735 рр. засвідчують чергове зменшення — до 499 та 338 дворів. На початок 1760-х років, як бачимо з “Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.”, козаків у місті знову побільшало — 418 дворів. Ці коливання були викликані низкою причин, пов’язаних з політикою Російської імперії. Зокрема, впродовж 1720–1730-х років козаків масово використовували у військових походах та залучали до так званих “каналних робіт”. Масштаби людських втрат, якими це супроводжувалося, демонструє компут Миргородського полку 1723 р., що фіксує майже в кожному населеному пункті спеціальну категорію населення — “вдови, котрих мужья (сини, брати) в Ладозком и Терковском походах поумирали”⁴⁵. Вочевидь, така доля не оминула й козаків Полтави. Зменшення чисельності козацтва зумовлювали стихійні лиха та переходи в стан посполитих. Незважаючи на те, що полтавські компути, на відміну від миргородських, не виділяють таких осіб в окрему категорію — “товариство, чий діди і батьки, та й вони самі раніше несли козацьку службу, але поверталися у поспільство й уже не несуть козацької служби”, явище переходу козаків у посполиті було, очевидно, притаманним і Полтаві.

Щодо зафіксованих у ревізійних книгах міщанських та посполитських дворів, то свого часу П. Клименко зауважив специфічну особливість Полтави, де міщанство складалося лише з торгівців і купців⁴⁶. Як видно з “екстракту”, надісланого до Генеральної канцелярії 14 грудня 1749 р., тут до категорії міщан потрапляли “обиватели з давних временъ те, кои имеют торговіе промысли в лавках вся-

кими товарами, ходят в кримскую и шленскую дороги з своими товари”, натомість тих, хто “торг имеют солю, рыбою, також и содержат в домах своих шинки, а иніе имеют пропитаніе толко з полевих своих земель”, вважали посполитими, а ремісників записували в ревізіях “ремесними цеховими”⁴⁷. Особи, що бажали вступити до міщанської громади Полтави, мусили брати на себе зобов’язання не займатися ремеслом, лише торгівлею, і такий перехід регламентувався полковою канцелярією або ж рішенням ратуші⁴⁸. Ця деталь свідчить про те, що цехові ремісники, які традиційно вважалися міщанами, підлягали радше полковій владі, а не магістрату, тому Полтавська полкова канцелярія у першій половині XVIII ст. намагалася обмежити категорію міщан виключно купецьким елементом. Ймовірно, саме через це частка торгових людей у місті аж до 70-х років XVIII ст. залишалася доволі сталою (див. таблицю 2), тоді як цехові ремісники, хоча й зберігаючи певну відособленість, поволі наближалися до посполитих. Утім, згадані корпоративні перегородки в основному зникають після ревізії 1729 р., коли всіх міщан, купців та ремісників почали записувати посполитими. До того ж з 1724 р. у Російській імперії був запроваджений подушний податок, який сплачувало усе чоловіче населення, окрім осіб на державній службі, що до певної міри знівелювало різницю між посполитими та міщанами.

Загальне число мешканців Полтави другої половини XVIII ст. радянські історики, зокрема І. Горобець, обраховували приблизно на 5 тис. осіб⁴⁹. Це число видається дещо перебільшеним. Адже лише на зламі XVIII–XIX ст., у 1799–1801 рр., кількість полтавського населення сягнула ледь понад 7 тис. осіб, а в 1810 р. дорівнювала 8328 мешканців обох статей⁵⁰. Натомість період 60–80 років XVIII ст. характеризувався зменшенням залюдненості.

“Генеральный опис Лівобережної України 1765–1769 рр.” по м. Полтаві засвідчує, поперше, значну плинність населення, по-друге, той факт, що представники полкової адміністрації та військової старшини у місті не проживали, хоча й володіли чималою власністю на його території — дворами, підварками, торгівельними чи промисловими об’єктами, де мешкали їхні піддані та наймані робітники. Стосовно першого, то порівняння зафіксованих у Генеральному описі прізвищ помітних купецьких та старшинських родин з даними компутів 1718, 1721 рр. показує, що більшість із них не були корінними полтавцями. Наприклад, родини Кіценків та Білушенків, торговців і власників багатьох земельних ділянок в 1760-х роках (за їхніми прізвищами навіть названо вулиці у фортеці), у компутах не фігурують. Очевидно, ця група заможних мешканців переселилася до міста у 30–50-х роках XVIII ст.

З іншого боку, впродовж 1750-х років, принаймні у межах фортеці, відбувся значний перерозподіл нерухомості, коли більша частина дворів отримала нових власників. Для міста в цілому прослідкувати цю ситуацію неможливо, оскільки в описові форштадту не вказували детальні відомості про заняття та капітал власника. Проте, судові справи 1730–1770-х років містять чимало згадок про привласнення козацької старшиною земель козаків та міщан⁵¹. Паралельно тривав й перерозподіл магістратських міських земель: магістратські володіння, у тому числі села, переходять до рук полкової козацької старшини, як, наприклад, село Івашки, що належало містові з XVII ст., а в середині XVIII ст. стало власністю полковника Андрія Горленка. “Генеральный опис Лівобережної України” показує, що всі піддані, які проживали в підварках полковника в місті, походили саме з цього села⁵².

Таблиця 2

Кількість торгівців м. Полтави XVIII ст.*

Роки	Кількість осіб (без членів родин)
1718	56
1721	69
1732	41
1765–1766	67
1798–1800	222

* Таблицю складено на підставі компутів та ревізій 1718, 1721, 1732 рр., “Генерального опису Лівобережної України” 1765–1766 рр., Топографічного опису 1798–1800 рр.

Незрозумілий на перший погляд факт, що старшина та більша частина міської і полкової адміністрації не мешкала у місті, можна пояснити тим, що в містах Гетьманщини не існувало спеціальних приміщень для квартирування офіцерів та солдат гарнізону. Тож вони проживали в садибах міщан, створюючи чимало незручностей для господарів та провокуючи конфлікти, на які натрапляємо в судових справах уже з XVII ст. Наприклад, у справі 1666 р. позивачі скаржаться на “помову от наших же москалей, которые в нас на госпде зостают”⁵³. Своєю чергою, заможні мешканці, уникаючи небажаного сусідства, переселялися в підварки поза межами міста. Це відмічав ще генерал-губернатор О. Куракін, а в протоколі дворянського зібрання 1804 р. читаємо, що “квартирование шефа может быть для всякаго непомерною тягостью, ибо нередко занимается квартированием онаго целостно дом и хозяину в нем не остается места”⁵⁴. Звільнення дворян від військового постю, розробка планів будівництва та зведення спеціальних приміщень відбулося лише після імператорського указу 1803 р.⁵⁵.

На початку XIX ст. спостерігається стрімке зростання динаміки чисельності міського населення (див. таблицю 1). Цьому сприяло перетворення Полтави на центр губернії та генерал-губернаторства. Так, у 1798–1801 рр. у місті мешкало 7153 особи (3211 чоловіків, 3942 жінки), у 1803 — 7975 осіб, а станом на 1806 р. — 4064 особи лише чоловічої статі. Ще більша чисельність фіксується статистикою 1810 р.: 8328 мешканців. Отже, перетворення Полтави на губернський центр сприяло швидкому демографічному й територіальному зросту міста.

Таким чином, в історії Полтави XVII–XVIII ст. можна виділити такі періоди його просторового зростання:

1. 1630-ті — початок 1640-х рр. — виникнення Полтавської фортеці, її заселення, поява перших передмість;
2. Друга половина 1640-х — 1650-ті рр. — розширення фортечної території за межі її історичного ядра — Іванової гори, забудова передмість Поділ, Кобищани, Мазурівка;
3. Друга половина XVII — перша чверть XVIII ст. — подальше розширення місь-

кої території на Монастирську гору, забудова схилів балок та знижених ділянок між згаданими горами;

4. Середина — друга половина XVIII ст. — поява нового південно-західного передмістя, злиття передміських сіл та хуторів з міською територією;
5. Кінець XVIII — перша чверть XIX ст. — стрімке зростання міської території за рахунок північно-західних ділянок, прилеглих до фортеці; перепланування міста й забудова навколо нового центру, що виник на доти неосвоєній території.

Процес же формування магістратських та приватних володінь у селах та хуторах їх проходив у чотири етапи: у другій половині XVII ст. усталилися економічні зв'язки цих поселень з Полтавою, низка земель закріпилася у магістратській чи приватній власності; наприкінці XVIII ст. частина магістратських земель перейшла у старшинську власність; у 1710–1730-х роках частина колишніх магістратських володінь повернулася до підпорядкування міському урядові; врешті, упродовж 1730–1780-х років спостерігається зростання приватних володінь за рахунок магістратських, церковних та спірних земель, а з 80-х років XVIII ст. магістратських володінь перейшли до державної казни.

Динаміка демографічних процесів у цілому збігалася з розширенням міської території, хоча обидва явища не були синхронними. Зокрема, чисельність міського населення коливалася в різні періоди так:

1. До кінця 1640-х рр. кількість мешканців Полтави зростала;
2. Від середина XVII ст. до 1710-х рр. динаміка залюдненості помітно падає;
3. Упродовж 1720–1740-х рр., попри тенденцію до обмеження чисельності міщанського стану, відновлюється та поступово зростає кількість населення Полтави;
4. Середина XVIII ст. — 1780-ті рр. позначені зменшенням числа житлових дворів та загальної чисельності міщан;
5. Остання чверть XVIII — перше десятиліття XIX ст. характеризується стрімким зростанням демографічної динаміки: впродовж десятиліття після перетворення Полтави на губернський центр кількість міського населення зросла на третину.



Джерела та література

- 1 *Павловский И. Ф.* Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и ее памятники / Иван Францович Павловский. — Полтава: Эл. Типо-литография быв. И. А. Дохман, 1908. — 244, XXXIII, VII с.: ил.
- 2 *Бучневич В. Е.* Записки о Полтаве и ее памятниках / Василий Евстафиевич Бучневич. — Полтава: Типография Губернского правления, 1902. — 440 с.
- 3 *Падалка Л.* Карта Боплана о заселении Полтавской территории во второй четверти XVII века / Лев Падалка. — Полтава: Т-во Печатного Дела (Типография быв. И. А. Дохман), 1914. — 3 с.: ил.; *Падалка Л. В.* По вопросу о времени основания города Полтавы (в связи с летописным известием о походе Игоря, князя Новгород-Северского за реку Ворсклу в 1174 году) / Л. В. Падалка // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. — К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1896. — Кн. 10 / [ред. В. З. Завитневич]. — Отд. II. — С. 15–33; *Падалка Л. В.* Прошлое Полтавской территории и ее заселение / Л. В. Падалка. — Полтава: Т-во Печатного Дела (Типография быв. И. А. Дохман), 1914. — 240 с.
- 4 *Лазаревский А. М.* Исторический очерк местности, составившей Полтавский полк / А. М. Лазаревский // Киевская старина. — 1903. — Т. LXXXI. — С. 97–107; *Лазаревский А. М.* Полтавщина в XVII веке / А. М. Лазаревский // Киевская старина. — 1891. — № 9. — С. 357–374.
- 5 *Максимович М. А.* Собрание сочинений / Михаил Александрович Максимович. — К.: Типография М. П. Фрица, 1876. — Т. 2: Отд. историко-топографический, археологический и этнографический. — С. 359–364.
- 6 *Арандаренко Н.* Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году: [в 3 ч.] / Николай Арандаренко. — Полтава: Типография Губернского Правления, 1852. — Ч. III. — 434, 48 с.
- 7 *Данилевский Г. П.* Полтавская старина в отношении ко времени Петра Великого / Григорий Петрович Данилевский // Журнал министерства народного просвещения. — 1855. — Ч. 89. — С. 132–177.
- 8 *Іванюк Я. Г.* Місто-фортеця Полтава (XI–XVIII ст.) / Я. Г. Іванюк // Український історичний журнал. — К., 1976. — № 4. — С. 123–128; *Іванюк Я. Г.* Оборонне будівництво // Полтавщина: енциклопедичний довідник / [ред. А. В. Кудрицький]. — К.: “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 1992. — С. 604–608.
- 9 *Вечерський В.* Поминальник української архітектури / Віктор Вечерський // Пам’ятки України. — К., 1992. — № 2–3. — С. 65–69; *Вечерський В. В.* Втрачені святині / Віктор Вечерський. — К.: Техніка, 2004. — 176 с.; *Вечерський В. В.* Містобудівельний розвиток Полтави за доби Гетьманщини / В. В. Вечерський // Козацькі старожитності Полтавщини: зб. наук. праць. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип. 1. — С. 26–44.
- 10 *Долинська М.* Історична топографія Львова XIV–XIX ст. / Мар’яна Долинська. — Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2006. — С. 5, 129.
- 11 *Компан Е. С.* О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. / Е. С. Компан, В. А. Маркина // Города феодальной России: сб. статей памяти Н. В. Устюгова. — М.: Наука, 1966. — С. 359.
- 12 *Барвинский В.* Крестьяне въ Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. / Виктор Барвинский — Харьков: Типография и Литография М. Зильбербергъ и с-въя, 1909. — С. 164; *Гуржій О. І.* Заїмка землі й вільні військові села та містечка в загальному розвитку аграрних відносин на Лівобережній Україні (друга половина XVII — перша половина XVIII ст.) / О. І. Гуржій // Історія та історіографія України: зб. статей. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 62.
- 13 *Компан Е. С.* Вказ. праця. — С. 154; *Мякотин В. А.* Очерки соціальної історії України в XVII–XVIII вв. / В. А. Мякотин. — Прага: Легіографія, 1924. — Т. I. — Вып. I. — С. 155; *Оглоблін О. П.* Боротьба старшинських угруповань на Гетьманщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика / О. П. Оглоблін // Записки історичного та філологічного факультетів. — Львів: Вид-ня Львівського державного університету ім. І. Франка, 1940. — С. 5, 6.
- 14 *Гладыш К. В.* Архитектура и памятники Полтавщины: путеводитель / Клавдий Васильевич Гладыш. — Харьков: Прапор, 1982. — С. 8.

- 15 Полтаві 800 років: 1174–1974.: зб. документів і матеріалів / [упоряд.: П. Х. Білий, П. Н. Ємець, В. Н. Жук та ін.]. — К.: Наукова думка, 1974. — С. 42.
- 16 Топографічний опис Лівобережної України в 1798–1800 рр. // Описи Лівобережної України / [упоряд. Т. Б. Ананьєва, ред.: П. П. Сохань, Г. В. Боряк, В. А. Смолій, Ф. П. Шевченко, Н. М. Яковенко] — К.: Наукова думка, 1997. — С. 63.
- 17 *Павловский И. Ф.* Описание городов Полтавской губернии и их окрестностей к 1810 г. / Иван Францович Павловский // Труды ПУАК. — Полтава: Типография Г. И. Маркевича, 1917. — Вып. 15. — С. 5; Полтаві 800 років: 1174–1974. Вказ. праця. — С. 54.
- 18 *Гуржій О. І.* Заїмка землі й вільні військові села та містечка в загальному розвитку аграрних відносин на Лівобережній Україні (друга половина XVII — перша половина XVIII ст.) / О. І. Гуржій // Історія та історіографія України: зб. статей. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 62.
- 19 *Модзалевский В. Л.* Материалы для истории Полтавского полка / Вадим Львович Модзалевский // Труды ПУАК. — Полтава: Эл. Типо-литография Г. И. Маркевича, 1906. — Вып. II: Приложение. — С. 5–10.
- 20 *Барвинский В.* Вказ. праця. — С. 164.
- 21 Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. Справы поточные 1664–1667 годов / [ред. и прим. В. А. Модзалевский]. — Чернигов: Типография Губернского земства, 1912. — Вып. I. — С. 48, 67; Універсали гетьмана Івана Скоропадського та Кирила Розумовського. 1709–1752 рр. // Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 51: (Генеральна військова канцелярія). — Оп. 3. — Спр. 12794. — 32 арк.; Універсал гетьмана Івана Скоропадського. 24 травня 1710 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі — ІР НБУ). — Ф. I: (Лазаревського). — Спр. 54552. — Арк. 15; Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / [упоряд. І. Бутич. — К.-Львів: НТШ ім. Т. Г. Шевченка, 2002. — Кн. 1. — С. 180.
- 22 Універсали Івана Мазепи. Вказ. праця. — С. 180; *Оглоблин О. П.* Вказ. праця. — С. 5–6.
- 23 Материалы по истории Полтавского полка. Копії, виписки, замітки О. М. Лазаревського. Друга половина XIX ст. // ІР НБУ. — Ф. I: (Лазаревського). — Спр. 58171. — Арк. 4.
- 24 Там само. — Арк. 8.
- 25 *Клименко П.* Місто й територія за Гетьманщини 1654–1764 / Пилип Клименко. — К.: Друкарня УАН, 1926. — С. 22.
- 26 Універсали гетьмана Івана Скоропадського та Кирила Розумовського. 1709–1752 рр. // ЦДІАК України). — Ф. 51: (Генеральна військова канцелярія). — Оп. 3. — Спр. 12794. — 32 арк.; Універсал гетьмана Івана Скоропадського. 24 травня 1710 р. // ІР НБУ. — Ф. I: (Лазаревського). — Спр. 54552. — Арк. 15; Указ Петра Алексеевича гетьману Івану Скоропадському. 1718 р. // ІР НБУ. — Ф. I: (Лазаревського). — Спр. 54552. — 4 арк.; *Терещенко А.* Статистическое описание г. Полтавы 1858 г. / А. Терещенко // Відбиток з “Журнала Министерства внутренних дел”. — [Б. м.], 1861. — Кн. 2 и 7. — С. 45; Полтаві 800 років: 1174–1974. Вказ. праця. — С. 41; Материалы по истории Полтавского полка. Вказ. справа. — Арк. 16.
- 27 Документи (розписки, промеморії, купчі та ін.) про захоплення ґрунтів та майна у козаків, міщан і селян козацькою старшиною та монахами. 15 березня 1732 — 1776 рр. // ЦДІАК України. — Ф. 51: (Генеральна військова канцелярія). — Оп. 1. — Спр. 56. — 16 арк.; *Бужинський М. З* історії полтавського магістрату за перші роки його існування (1752–1767 рр.) / Михайло Бужинський // Записки історико-філологічного відділу УАН. — К.: Друкарня УАН, 1927. — Кн. XI: 1927. — додат. I, С. 178–179; Дело Полтавской сотни села Патлаевки козака Василя Тюша, сына его Фомы и зятя Андрея Попенца з Полтавскими Преображенскими попами Иоанном, Яковом Светайлами и зятем их Степаном Пономарем, о отнятии в их Тюшов ими Светайлами издревле козацких ґрунтов. 1766 р. // ЦДІАК України. — Ф. 57: (Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.). — Оп. 2. — Спр. 9; Указ императрицы Елизаветы Петровны. 22 квітня 1744 р. // Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург, Російська Федерація) (далі — РДІА СПб). — Ф. 1329: (Именные указы и “Высочайшие” повеле-

- ния Сенату (коллекция). — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 751.
- 28 Доношення магістрата Полтавського до Генеральної військової канцелярії. 1754 р. // ІР НБУ. — Ф. І: (Лазаревського). — Спр. 54485. — Арк. 36; 36.
- 29 *Терещенко А.* Вказ. праця. — С. 12–13.
- 30 Там само. — С. 46.
- 31 *Бучневич В. Е.* Вказ. праця. — С. 9; Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы: [у 3 т.]. — М.: АН СССР, 1954. — Т. 3. — С. 539; Компут Полтавського полку 1718 р. // ІР НБУ. — Ф. І: (Лазаревського). — Спр. 54480. — Арк. 2–10; Компут полка Полтавського 1721 р. // ІР НБУ. — Ф. І: (Лазаревського). — Спр. 54481. — Арк. 2–11 зв.; Реєстр полкового города Полтавы. 1735 р. // ІР НБУ. — Ф. ІІ: (Історичні матеріали). — Спр. 737. — Арк. 2–19; Ревизия Полтавського полка. 1735 р. // ІР НБУ. — Ф. ІІ: (Історичні матеріали). — Спр. 737. — 8 арк.; Выписка изъ ведомости о свободныхъ местечках, селах 1762 г. / подг. к изд. А. Гудович // ЧИ-ОДР. — М., 1872. — Кн. 1: (Смесь). — С. 10; *Вінтоняк О.* Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття / Олекса Вінтоняк // Львівські історичні праці. Дослідження / [передм. Я. Дашкевич. — Інститут археології НАНУ]. — Львів — Мюнхен: Дніпровська хвиля, 1995. — Вип. 2. — С. 74; *Зуєв В. Ф.* Полтавщина в “Путешественных записках” 1781 року / Василь Федорович Зуєв; [підг. до друку та коментарі: С. Л. Кигим, О. В. Коваленко, В. О. Мокляк, О. Б. Супруненко]. — Полтава: Археологія, 1999. — С. 10, 11; *Тимофеєнко В. І.* Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII ст. / Владимир Иванович Тимофеєнко. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 91; Топографічний опис Лівобережної України в 1798–1800 гг. Вказ. праця. — С. 64; *Гейдельберг М. Б.* Історія вулиць міста Полтави. Рукопис. — Полтава, 1987 р. // Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею. — Ф. 3: (Археологія, історія дореволюційного періоду). — Спр. 19. — Арк. 15; Полтаві 800 років: 1174–1974. Вказ. праця. — С. 35, 52; *Павловський І. Ф.* Описание городов... — С. 8; Показания жителям Полтавы разного звания людей ревизорам поданные на их владения. 1 листопада 1765 — 2 лютого 1766 р. // ЦДІАК України. — Ф. 57: (Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.). — Оп. 2. — Спр. 1. — 390 арк.; *Заїка А. Н.* Пам'ятник Полтавського сраження (г. Полтава) / А. Н. Заїка, А. Т. Ерисов // Полтава: К 250-летию Полтавського сраження: сб. статей. — М.: Изд-е Академии наук СССР, 1959. — С. 389; *Ліхіна Л. С.* Найдавніші відомості з історії міста Полтави / Л. С. Ліхіна // Міжвузівська науково-методична конференція з історичного краєзнавства, присвячена 800-річчю Полтави: тези доп. і пов. — Полтава: Вид-ня Полтавського держ. пед. інституту, 1974. — С. 53.
- 32 Актывые книги Полтавського городского уряда XVII-го века. Вказ. праця. — С. 8, 13, 17, 18, 20–25, 28, 31, 48, 50, 51, 56, 58, 59, 61, 62, 85, 116, 117, 121, 126, 128, 129, 131, 136, 140, 144, 149, 158, 165, 171, 172, 188, 200, 201, 203, 204, 211; Компут Полтавського полку 1718 р. Вказ. справа. — Арк. 4, 5.
- 33 *Кулаковський П.* Колонізаційна діяльність Конецпольських на Київському Задніпров'ї // Записки Наукового Товариства імені Т. Г. Шевченка. — Львів, 2008. — Т. ССLVI. — Праці історично-філософської секції. — С. 501.
- 34 *Бучневич В. Е.* Вказ. праця. — С. 9; *Михайлина П. В.* З історії соціально-економічного життя українських міст (кінець XVI — перша половина XVII ст.) / П. В. Михайлина // Український історичний журнал — К., 1969. — № 11. — С. 68
- 35 *Лазаревський А.* Лубенщина и князя Вишневецкіе / Ал. Лазаревский // Київская старина. — 1896. — Т. III. — С. 344.
- 36 Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. — К.: Наукова думка, 1965. — С. 645.
- 37 *Сакало О.* Сповідний розпис як джерело дослідження форм сімейної організації / Олександр Сакало // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. — Львів: Логос, 2007. — Кн. 1. — С. 784.
- 38 *Компан О. С.* Міста України в другій половині XVII ст. / Олена Станіславівна Компан. — К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1963. — С. 76–78.
- 39 Воссоєдинение Украины с Россией. Вказ. праця. — С. 539; Полтаві 800 років: 1174–1974. Вказ. праця. — С. 20, 21.
- 40 Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Григорій Грабянка; [пер. із ста-

- роукр. Р. Г. Иванченко]. — К.: Т-во “Знання” України, 1992. — С. 134; Бучневич В. Е. Вказ. праця — С. 13.
- 41 Заика А. Н. Вказ. праця. — С. 389.
- 42 Юнаков Н. Л. Северная война. Кампанія 1708–1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра (ноябрь 1708 — июль 1709 г.) / Н. Л. Юнаков // Труды императорского русского военно-исторического общества. — СПб: Тип. Гр. Скачков с с-ми, 1909. — Т. IV. — С. 98.
- 43 Лихина Л. С. Вказ. праця. — С. 53.
- 44 Мышлаевский А. З. Крепости и гарнизоны Южной России в 1718 году. Извлечение из современного отчета Киевской губернии / А. З. Мышлаевский. — СПб.: Военная Типография (в Здании Главного Штаба), 1897. — С. 17.
- 45 Швидько Г. К. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. / Ганна Кирилівна Швидько. — Дніпропетровськ: Вид-ня Національного гірничого університету, 2004. — С. 10, 99, 114, 115.
- 46 Клименко П. Вказ. праця. — С. 28.
- 47 Екстракт з присланих з сотен рапортов по силе полученного в полковой полтавской канцелярии з войсковой генеральной канцелярии Ея Императорского Величества указа 1749 году декабря 14 дня // Записки Наукового товариства в Києві, історичної секції ВУАН. Науковий збірник за рік 1924 / [ред. М. Грушевський]. — К.: Державне видавництво України, 1925. — Т. XIX. — С. 161.
- 48 Пришляк В. Торгівці Гетьманщини у першій половині XVIII століття / В. Пришляк // Київська старовина. — К., 2001. — № 6 (342). — С. 69; Клименко П. Вказ. праця. — С. 27; Гуржий А. Н. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине / А. Н. Гуржий. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 106.
- 49 Горобець І. Ю. 800-річчя Полтави / І. Ю. Горобець // Український історичний журнал. — К., 1974. — № 6. — С. 23.
- 50 Топографічний опис Лівобережної України в 1798–1800 гг. Вказ. праця. — С. 177; Павловский И. Ф. Описание городов... Вказ. праця. — С. 8.
- 51 Документи (розписки, промеморії, купчі та ін.). Вказ. справа. — Арк. 1–15; 17.
- 52 Показання жителям в місті Полтаві. Вказ. справа. — Арк. 374 зв. — 375 зв., 379 зв. — 380.
- 53 Актові книги Полтавського городского уряду XVIII-го века. Вказ. праця. — С. 81.
- 54 Павловский И. Ф. Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А. Б. Куракина (1802–1808 гг.): по архивным данным, с рисунками / Иван Францович Павловский. — Полтава: Т-во Печатного Дела, 1914. — С. 43.
- 55 Дело о ссуде для Малороссийских городовъ 800 рублей, о постройке в них полковим шефам и офицерам особых домов и объ освобождении Чернигова и Полтавы от поста. 20 березня 1803 — 8 липня 1803 р. // РДІА СПб. — Ф. 1286: (Департамент полиции исполнительной МВД). — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 1–9, 14, 22, 24.

Оксана Коваленко

Пространственное и демографическое развитие города Полтавы XVII — начала XIX вв.

В статье рассматривается пространственное и демографическое развитие города Полтавы XVII — начала XIX вв. Определены основные стадии истории городского пространства. Прослежен процесс роста городской территории. Выделено пять периодов территориального увеличения города и история магистратских владений. Рассматриваются основные понятия, связанные с территорией урбанистического образования. В связи с территориальным развитием рассмотрен и демографический рост: динамика заселенности от 1630-х годов до начала XIX в. и основные периоды этого процесса; проанализированы причины уменьшения количества населения в середине XVIII в.; особенности мещанского статуса.

Ключевые слова: Полтава, городская территория, городская застройка, крепость, форштадт, планировка, земля города, магистратские владения, население.

Oksana Kovalenko

**Territorial and Demographic Development of Poltava City Territory
at the XVII — beginning of XIX cc.**

In the article, the development and history of Poltava city territory (XVII — at the beginning of XIX c.) is analyzed. The basic stages of history of city space are defined. Five periods of territorial growth and history of magistrate's possession ("distant" outskirts) are selected. The basic concepts connected with territory of urbanistic formation are considered. In connection with territorial development demographic growth is considered also: dynamics of population from 1630th to the beginning of XIX cc. and the basic periods of this process; the reasons of reduction of quantity of the population in the middle of XVIII century are analysed; features of the bourgeois status.

Key words: *Poltava, city territory, city building, fortress, suburb, planning, magistrate's possession, population.*

